

Dzieło życia Profesora Romualda Turkowskiego

[Rec.:] **R. Turkowski:** *Agraryści czechosłowaccy w latach 1899–1935*, cz. 1, Warszawa 2012, ss. 527 + aneks; Idem, *Agraryści czechosłowaccy w latach 1935–1938–1989*, cz. 2, Warszawa 2013, ss. 443.

Najpierw zakreslić wypada kilka zdań o Autorze niezwyklej, wśród opracowań historycznych, analizy badawczej dotyczącej agraryzmu Europy Środkowo-Wschodniej, a konkretnie Czechosłowacji, głównie w postaci I Republiki. Romuald Turkowski, rocznik 1951, jest profesorem tytularnym w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego oraz w Akademii Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusk. Dojrzałość naukową zdobywał, korzystając z inspiracji i opieki naukowej wybitnego historyka polskiego ruchu ludowego Profesora Józefa Ryszarda Szaflika (1930–2008). Do czasu napisania prezentowanej pracy był doceniany jako historyk dziejów politycznych XX wieku. Opublikował ponad 200 prac dotyczących historii ruchu ludowego (polskiego, czeskiego i słowackiego), uchodźstwa polskiego po wybuchu II wojny światowej na Zachodzie, także problematyki regionalnej, Mazowsza i kielecczyzny oraz wojskowości polskiej po 1945 roku.¹

Dzieło o agrarystach czechosłowackich wprowadza Romualda Turkowskiego, już jako polihistora, zachowującego wszelkie cechy solidnego badacza dziejów politycznych, w atrakcyjny intelektualnie obszar historii myśli politycznej, określanej inaczej historią idei.

Próżno szukać w naszej literaturze pracy, która swoim rozmachem oraz zakresem przedstawianego przedmiotu badania, mogłaby dorównać książkom Romualda Turkowskiego. Jedyne, stosujące podejście komparatystyczne, w odniesieniu do agraryzmu i ruchu ludowego Polski, Bułgarii i Czechosłowacji² oraz Polski i Czechosłowacji,³ publikacje wniosły do podjętej przez Autora pro-

¹ M. in. *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945–1949*, Warszawa 1992; *Parlamentaryzm polski na uchodźstwie (1945–1991)*, Warszawa 2001–2002; *Polski ruch ludowy na emigracji (1944–1991)*. Jest także autorem cenionego przez historyków zbioru źródeł aktowych: *Polski ruch ludowy na emigracji 1944–1999. Dokumenty i materiały: noty wydawnicze, wybór i opracowanie, części 1–3*, Kielce – Pińczów 2005–2007.

² Por. Z. Hemmerling: *Ruch ludowy w Polsce, Bułgarii i Czechosłowacji 1898–1930*, Warszawa 1987.

³ Por. G. F. Matwiejew: „Trietij put”? *Idiologija agrarizma w Czechosłowacji i Polsce w międzywojennym okresie*, Moskwa 1992.

blematyki nieco refleksji metodologicznej. Natomiast Autor odnosząc się wyczerpująco do zastanej wielojęzycznej literatury, zbudował swoją pracę zupełnie oryginalnie. Jako pierwszy wypełnił lukę badawczą dotyczącą ruchu ludowego i jego agraryzmu w dziejach Europy Środkowo-Wschodniej.

W swej treści praca znacznie wykracza poza zagadnienie zapowiadane w tytule. Dotyczy bowiem nie tylko samych twórców czeskiego i słowackiego agraryzmu, ale także funkcjonowania partii politycznych, które ludzie ci tworzyli, ruchu politycznego, które te partie w jego dojrzałej postaci animowały (ruchu ludowego) oraz programów ideowo-politycznych i gospodarczych, wypełniających sobą powstającą ideologię i doktrynę tego ruchu.

Oceniając bazę źródłową, stanowiącą podstawę obiektywnego przedstawienia badanego przedmiotu, można z całym przekonaniem stwierdzić, że jest ona kompletna. Składają się na nie, najbardziej wiarygodne dla historyka, źródła archiwalne, których kwerendy dokonywał Autor w archiwach czeskich, słowackich i polskich. Wśród nich na czoło wysuwają się zbiory Państwowego Archiwum w Pradze, zasoby Słowackiego Archiwum Narodowego (Bratysława) oraz Archiwum Akt Nowych w Warszawie, z którego na uwagę zasłużył Zespół Ministerstwa Spraw Zagranicznych II RP (1918–1939).

Bazę materiałową opracowania uzupełniają istotnie liczne źródła drukowane, prasa czeska, słowacka i polska, publicystyka oraz publikowane pamiętniki, relacje i wspomnienia. Ten zestaw źródeł może być, jako model wzorcowy, zastosowany również przez innych badaczy partii i ruchów politycznych.

Syntetyczną zapowiedź problematyki swojego opracowania zawarł Autor we wstępie do I części „Agrarystów czechosłowackich...”: „Tematem rozprawy są dzieje politycznego ruchu ludowego w Czechosłowacji od momentu jego powstania w 1899 r., jeszcze w okresie istnienia Cesarstwa Austro-Węgierskiego, aż do bujnego rozwoju po 1918 roku w wolnej i niepodległej Czechosłowacji. Ruch ten początkowo funkcjonował pod nazwą » Czeska Partia Agrarna «. Po odzyskaniu niepodległości przez Czechosłowację w październiku 1918 r. przyjęto nową nazwę, która brzmiała: » Republikańska Partia Czechosłowackiej Wsi «. Stało się to w kwietniu 1919 r. W 1922 r. po zjednoczeniu się partii chłopskich z Czech i Słowacji przyjęto nową nazwę: » Republikańska Partia Ludu Wiejskiego i Małorolnego «. Przetrwiała ona do 1938 r., a więc do jej likwidacji. Niemal od początku w życiu politycznym, a także w historiografii, używano jej skróconej nazwy: » Partia Agrarna « czy też » Stronnictwo Agrarne «, a jej członków nazywano » agrarystami « lub » agrariuszami «⁴.

Zaznaczmy przy tym, że definiowany i rozwijany w okresie dwudziestolecia międzywojennego w państwach Europy Środkowo-Wschodniej, agraryzm, jako ideologia i doktryna polityczna, wśród różnych tendencji, integrowało przekonanie, że chłopci stanowią siłę, która dzięki posiadaniu określonych walorów,

⁴ T. Turkowski: *Agraryści Czechosłowaccy...*, Cz. I, s. 9.

zdolna jest wyprowadzić społeczeństwo swojego państwa z impasu nędzy materialnej i niesprawiedliwości społeczno-politycznej ku dobrobytowi i demokracji.

Pierwsza część prezentowanej pracy została zaopatrzona w podtytuł: „Od narodzin w czasach Cesarstwa Austro-Węgierskiego do rozkwitu w okresie I Republiki”, odnoszący cezury czasowe jej treści do zasadniczych wydarzeń z dziejów ustroju państwa i prawa. Podążająca za tym założeniem konstrukcja całego opracowania została zbudowana przejrzysto w układzie chronologiczno-rzeczowym i zawarta w pięciu, logicznie do siebie przylegających, rozdziałach.

Pierwszy z nich (Narodziny i rozwój politycznego ruchu chłopskiego w Czechach i Słowacji pod austro-węgierską zwierzchnością 1899–1918) ukazuje genezę Partii Agrarnej, na szerokim tle przeobrażeń wsi Królestwa Czeskiego, po uwłaszczeniu chłopów oraz sytuację słowackiego środowiska wsi, znajdującej się pod władztwem węgierskim, w ramach Cesarstwa do końca I wojny światowej. Już wówczas, powstający ruch polityczny chłopów, podjął istotne działania społeczno-polityczne na rzecz uświadomienia szerokich rzesz społeczeństwa co do dziejowej roli wsi i rolnictwa.

Rozdział II (Agraryści u zarania niepodległości I Republiki. 1918–1922) traktuje o roli Partii Agrarnej w powstaniu Czechosłowacji w kształcie republiki o ustroju liberalno-demokratycznym, z klasycznym trójpodziałem władz. Także personifikuje te działania, zwracając uwagę na rolę przywódców partii: Antonina Švehli (1873–1933), Milana Hodży (1878–1944), Rudolfa Berana (1887–1954) i innych. Jako pierwsi wpływali oni istotnie na kształtowanie postaw obywatelskich szerokich rzesz chłopskich i przygotowanie ich do udziału demokracji, której model wypełniał zasady organizacji politycznej społeczeństwa w koncepcjach agrarystycznych. Olbrzymie również były zasługi tych autorytetów w realizacji zasad umowy autonomicznej dla Słowacji.

Rozdział III (W okresie stabilizacji życia politycznego Czechosłowacji. Pierwsza faza „Złotych lat” I Republiki. 1922–1925) rozpoczyna przedstawienie okoliczności zjednoczenia partii agrarnych w Czechosłowacji. Ten doniosły dla integracji młodego państwa akt dokonał się 28–29 czerwca 1922 r. na wspólnym zjeździe delegatów Republikańskiej Partii Czechosłowackiej Wsi i Słowackiej Partii Narodowej i Chłopskiej. W odniesieniu do tej organizacji, kierującej się już wyraźnie zasadami agraryzmu, jako trzeciej drogi rozwoju, nadal używano potocznej nazwy Partia Agrarna. Interesująca część, z punktu naszego widzenia, rozdziału została poświęcona „Kontaktom agrarystów czechosłowackich z polskimi ludowcami”, eksponując wcześniejsze uwagi o inspirującej roli agraryzmu południowych sąsiadów wobec polskiego ruchu ludowego, w szczególności zaś ruchu młodochłopskiego. Wpływy te docierały poprzez Słowiański Związek Młodzieży Wiejskiej, w którym były sfederowane nasze: Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej i Małopolski Związek Młodzieży. Międzynarodówka ta korzystała z programów i doświadczeń słowackich i czeskich agrarystów. Zresztą powstała głównie z ich inicjatywy w Lublanie 5–8 IX 1924 r., gdzie przyjęto

specjalne tezy „ideologii agraryzmu”, zaadaptowane później, w ramach tzw. wiciowego agraryzmu, do potrzeb polskiego ruchu ludowego⁵. Właśnie dlatego podjęto i u nas próbę pogłębienia zasad tej myśli politycznej. Znaczną pod tym względem dorobek przyniosła konferencja zorganizowana przez Słowiański ZMW na początku 1926 r. w Krakowie i Pradze. O agraryzmie w ujęciu politycznym i gospodarczym mówił na niej, wymieniony wyżej, wybitny słowacki działacz ludowy, teoretyk i mąż stanu. M. Hodža⁶.

Na marginesie jeszcze dodajmy, że wprawdzie polscy agraryści mieli okazję bliższego poznania agraryzmu z Czechosłowacji, jednakże nie traktowali go bezrefleksyjnie. Pragnąc stworzenia dla rzeczywistości polskiej doktryny o bardziej oryginalnym, narodowym profilu, ostrożnie, wręcz krytycznie, podchodzili do niektórych sformułowań autorstwa południowych sąsiadów. Oto na przykład Jan Dec (1889–1956), czołowy działacz Centralnego Związku Młodzieży Wiejskiej, w sprawozdaniu z I Kongresu Słowiańskiego ZMW pisał: „stosunki czeskie nie są dla nas ideałem, nikt nie myśli o tym, by nasze wielkie ideały zamknąć w utuczonych krowach i świniach lub utopić w szklance dobrego piwa”⁷. Wypowiedź ta stanowiła krytyczną aluzję w stosunku do materialistycznych i czysto ekonomicznych akcentów agraryzmu formułowanego w Czechosłowacji. Natomiast rzeczową i przychylną ocenę tych koncepcji odnajdziemy w pracach innego działacza, Józefa Grudzińskiego (1903–1944)⁸.

Również rozdział IV (U schyłku przywództwa Antonina Švehli. Druga faza „Złotych lat” I Republiki. 1925–1929) zwraca uwagę na zasługi Partii Agrarystycznej w kwestii pomyślnego rozwoju I Republiki. Zaznacza: „Mając silne poparcie na wsi, a także w mniejszych miastach i miasteczkach, ale i wokół metropolii praskiej, gdzie była w sojuszu z Partią Rzemieślniczą i Właścicielami Domów i Domków, zdołała wraz ze swoim przywódcą A. Švehlą zdobyć tak silną pozycję w państwie i tak zabezpieczyć interes wsi, że praktycznie nie został on nadwyrężony aż do roku 1938, czyli upadku I Republiki”⁹. Nie ulega wątpliwości, że rządy w państwie, pod kierunkiem wybitnego męża stanu, zakończyły się sukcesem i zbudowały, widoczną na tle innych państw Europy Środkowo-Wschodniej, potęgę ekonomiczną państwa, jedynego o profilu przemysłowo-rolniczym w tym regionie, kierowanego przeciwieństwem przez agrarystę i jego chłopskie zaplecze społeczne.

⁵ Por. A. Lech: *Agraryzm wiciowy*, Łódź 1991s. 16.

⁶ Zagadnienia słowiańskiej kultury ludowej. Pamiętnik pierwszego kursu zorganizowanego przez Słowiański Związek Młodzieży Wiejskiej w Krakowie i Pradze w dn. 3–24 lutego 1926 roku, Warszawa [b.d. ok. 1927 r.]. Ponadto „Wici” i „Młoda Myśl Ludowa” niejednokrotnie zamieszczały prace tego autora: m. in. M. Hodža, *Agrarna demokracja na tle prądów umysłowych współczesnej doby*, „Młoda Myśl Ludowa”, 1932, nr 4 (cz. 1) i nr 5 (cz. 2).

⁷ J. Dec: *Sprawozdanie z I Kongresu Słowiańskiego ZMW*, „Siew”, 1924, nr 32, s. 2.

⁸ J. G. : *Myśli przewodnie czechosłowackiego agraryzmu*, „Młoda Myśl Ludowa”, 1938, nr 3 (cz. 1) i nr 4 (cz. 2).

⁹ R. Turkowski: *Agraryści czechosłowaccy...*, Cz. I, s. 25.

Pierwszą część pracy Romualda Turkowskiego zamyka rozdział V (W okresie narastania trudności społeczno – gospodarczych i politycznych w Czechosłowacji. 1930–1935), który doprowadza jej treść do czasów w których Partia Agrarna osiągnęła apogeum swoich wpływów politycznych i organizacyjnych: „Widać już jednak było nadchodzący kryzys polityczny o zasięgu międzynarodowym. W 1935 roku agrariusze zajęli drugie miejsce w wyborach. Nastąpił wzrost w siłę o decentralistycznych intencjach (hlinkowscy¹⁰) lub zdecydowanie antyczechosłowackim nastawieniu (henleinowcy¹¹), co zapowiadało – jak się miało okazać – dość szybki upadek I Republiki. Wraz z jej rozpadem – dość nieoczekiwanie – wbrew masom członkowskim zniknęła bezpowrotnie i Partia Agrarna jako siła polityczna reprezentująca przez ponad 40 lat czechosłowacką wieś”¹². Nadchodziło przesilenie w stosunkach międzynarodowych, które zaczęły się kształtować pod wpływem totalitaryzmów: faszystowskiego i stalinowskiego.

Drugi tom pracy Romualda Turkowskiego również imponuje swoją objętością. Został skonstruowany, podobnie jak pierwszy, przy zastosowaniu podziału na rozdziały w ujęciu chronologiczno – rzeczowym. Obejmuje cztery rozdziały – „Od schyłku działalności w I Republice do emigracyjnej egzystencji na Zachodzie”.

Rozdział I (Agraryzm w obliczu wzrastającego zagrożenia istnienia I Republiki. 1935–1937) opisuje działania agrarystów w sytuacji spodziewanych zmian na arenie międzynarodowej, zagrażających wojną i utratą niepodległości. Eksponuje również, zwracając uwagę na słabnące znaczenie Partii Agrarnej, konfrontacje agrarystów z rosnącymi wpływami tzw. hlinkowców, zabiegających o szeroką autonomię, osłabiającą jedność Czechosłowacji, dla Słowacji. Jednocześnie traktuje o narastającym niepokoju agrarystów wobec zwiększających się w społeczeństwie I Republiki wpływów Partii Niemców Sudeckich, z drugiej strony dezintegrującej jedność polityczną państwa.

¹⁰ Potoczna nazwa chrześcijańskiego ruchu politycznego chłopów (inna nazwa: ludacy) optującego na rzecz odrodzenia narodowego Słowaków i ich samodzielności państwowej, także autonomii w ramach różnych konfiguracji międzynarodowych – Węgry, Czechy, Polska. Jego założycielem był ksiądz rzymskokatolicki Andrej Hlinka (1864–1938), który założył w 1913 r. Słowacką Partię Ludową (Slovenska Ľudová Strana – dalej SĽS), w 1918 r. w Czechosłowacji S’LS, w 1925 r. przemianowaną na Słowacką Partię Ludową Hlinki (Hlinkova Slovenská Ľudová Strana). Por. A. Gr.: Hlinka Andrej, [w:] Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX wieku, pod red. W. Roszkowskiego i J. Kofmana, Warszawa 2004, s. 434–436.

¹¹ Potoczna nazwa ruchu politycznego o profilu nacjonalistyczno-wielkoniemieckim, którego twórcą był Konrad Henlein (1898–1945), przywódca Frontu Ojczyźnianego Niemców Sudeckich, przemianowanego później na Partię Niemców Sudeckich. (W wyborach z 1935 r. ponad 1,2 mln głosów). Por. PK: Henlein Konrad (1898–1945) [w:] Ibid., s. 429.

¹² R. Turkowski: Agraryści czechosłowaccy..., Cz. I, s. 25–26.

Rozdział II (Partia Agrarna w walce o zachowanie niepodległości i integralność państwa czechosłowackiego. 1937–1938) przedstawia zabiegi agrarystów na rzecz utrzymania dotychczasowego kształtu ustrojowego I Republiki. Zwraca przy tym uwagę na sytuację międzynarodową, która po upadku Austrii, pozostawiła Czechosłowację w osamotnieniu wobec roszczeń III Rzeszy Niemieckiej. Niemniej, jak wiadomo, mimo heroicznej walki o przetrwanie republiki, prowadzonej głównie przez agrarystów i ich wybitnego przywódcę, M. Hodzę, działania te nie uratowały państwa.

Rozdział III (Agraryści w cieniu Układu Monachijskiego z dnia 29/30 września 1938 roku) skupiał się na przedstawieniu i ocenie wydarzeń, głównie w roku klęski Czechosłowacji, państwa współrządzonego przez agrarystów. Wśród wątków, podejmowanych w tej części pracy, na uwagę zasługuje ocena wstydlivej roli Polski w dramacie państwa, życzliwego nam, szczególnie przyjaznego polskiemu ruchowi ludowemu, opozycyjnemu wobec rządów sanacyjnych po 1926 roku. Skutki zaangażowania militarne Polski w rozbicie Czechosłowacji, utrata przez nią Śląska Cieszyńskiego, dalekosiężnie wpłynęły na ukształtowanie się stosunków polsko – czechosłowackich w okresie II wojny światowej, a także po wojnie. Wprawdzie utracony przez Polskę w 1919 roku Śląsk Zaolziański należał się nam, ale Polska nie powinna po niego sięgać razem z Niemcami w tragicznym dla Czechosłowacji momencie.

W rozdziale IV (Po likwidacji Partii Agrarnej w Czechosłowacji. 1938 – 1989) najrozleglejszym chronologicznie, ale i najbardziej syntetycznym w porównaniu z poprzednimi, Autor przeprowadził czeskich i słowackich agrarystów poprzez meandry II wojny światowej, życie na emigracji (Państwo na Uchodźctwie), powojenne losy w ramach socjalistycznej Republiki Czechosłowackiej, aż po „zanik ruchu agrarystycznego w powojennej Republice”. Okazało się, iż wielce zasłużonego, dla rozwoju społeczno – gospodarczego państwa naszych południowych sąsiadów, ruchu ludowego o profilu agrarystycznym nie udało się reanimować, zresztą nie tylko w ramach socjalizmu: „W suwerennej Czechosłowacji po 1989 roku, a potem Republice Czeskiej i Republice Słowackiej próbowano przywrócić do życia ten ruch polityczny. Powstało wiele drobnych grup politycznych nawiązujących do tradycji i programu Partii Agrarnej. Niestety, wskutek rozbicia nie zdołały one wejść do parlamentu Republiki, tym samym zyskać większej popularności. Pod koniec XX wieku zniknęły z czeskiej i słowackiej sceny politycznej”¹³.

W pracy Romualda Turkowskiego jej rozdział IV stanowi swoisty epilog dla agraryzmów czeskiego i słowackiego. Dramat Partii Agrarnej oraz w jego tle upadek Międzynarodowego Biura Agrarnej Zielonej Międzynarodówki z sie-

¹³ R. Turkowski: *Agraryści czechosłowaccy...*, Cz. II, s. 12; por. także: A. Indraszczyk, *Instytucjonalne reprezentacje chłopów we współczesnej Europie*, [w:] *Wieś i ruch ludowy w Polsce i Europie*, t. 2, *Idee, organizacje i środowisko*, pod red. F. Kampki i S. Stęпки, Warszawa 2012, s. 200.

dzibą w Pradze, ostatecznie wpłynęły na dezintegrację i utratę wpływów politycznych przez agrarystyczny ruch ludowy Europy Środkowo – Wschodniej. Mimo wszystko, w Polsce po 1989 r. udało się ruchowi ludowemu przetrwać i odbudować niezależne, wpływowe politycznie struktury.

Dzieło Romualda Turkowskiego jest cenne nie tylko dla historiografii czeskiej i słowackiej. Oryginalnie wypełniając lukę, jaka dotychczas istniała w monograficznych badaniach narodowych ruchów ludowych o profilu agrarystycznym, istotnie wzbogaca dorobek nauki europejskiej, szczególnie zaś Europy Środkowo – Wschodniej. Z tego chociażby względu zasługuje na upowszechnienie, być może w formie bardziej popularnej, w języku angielskim.

Wzruszenie wywołuje dedykacja, którą Autor poprzedził dzieło o agrarystach czechosłowackich: „Rodzicom moim – Krystynie i Euzebiuszowi Turkowskim – rolnikom ze wsi Srebrna poświęcam”. Budzi szacunek i wdzięczność dla skromnych ludzi, mozolnie pracujących całe życie wśród tych, którzy „żywią i bronią”. Wychowali oni uczonego swoim dorobkiem i postawą twórczą wzbogacającego istotnie osiągnięcia naszej nauki, która dopiero od początków XX w. współtworzona jest przez humanistów pochodzenia chłopskiego.

Andrzej Lech
Uniwersytet Łódzki
Instytut Etnologii
i Antropologii Kulturowej